ПАТРІОТИЧНА ТЕМА У ТВОРЧОСТІ В. СТУСА

15 листопада 1989 року з Києва до Пермі вилетіла група людей, щоб перевезти на Україну останки Олекси Тихого, Юрія Литвина і Василя Стуса (1938—1985), закатованих у таборі смерті в с. Кучино.

А розпочалося все для В. Стуса 4 вересня 1965 р., коли він у київському кінотеатрі «Україна» після перегляду фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» вигукнув: «Хто проти тиранії, встаньте!». Так він висловив свій протест проти арештів української інтелігенції. І вже у вересні того ж року В. Стуса виключили з аспірантури Інституту літератури. Почалися роки страждань, принижень, знущань. Довелося працювати навіть кочегаром, адже на роботу ніде не брали. Не вийшла ні перша збірка віршів «Круговерть», ні друга — «Зимові дерева...».

Народившись на Вінниччині і почавши там навчання, хлопчик продовжував учитися вже у Донбасі, куди переїхала сім'я. І хоча школа не залишила в пам'яті нічого радісного, саме там Василь відчув потребу писати вірші. Один із найвизначніших українських поетів XX століття згадував: «В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов». В. Стус дістав вишу освіту на історико-філологічному факультеті Донецького педінституту. Потім учителював, служив в армії, працював у газеті. Перший вірш надрукований у 1959 р. У тому ж році добірку віршів у «Літературній газеті» супроводжувало тепле вступне слово А. Малишка.

Шістдесятники, до яких належав В. Стус, прагнули осмислити людську особистість не як дрібненький гвинтик, а як цілий духовний всесвіт. їхня творчість, громадська діяльність сприяли пробудженню національної самосвідомості народу. Був створений клуб творчої молоді, до якого входили художники А. Горська та П. Заливаха, літературознавці й письменники І. Дзюба, М. Коцюбинська, І. Світличний, Є. Сверстюк, режисер Л. Танюк. Вони протестували проти гонінь на національну інтелігенцію і першими зазнали переслідувань.

В. Стус болісно реагував на перекручення принципів національної політики. Сперечався, обурювався, протестував. Водночас зізнавався: «Я просто інакше не можу! І жити не можу спокійно, і не зможу! Я знаю, що за мною одного разу прийдуть, знаю свою долю, але я почуваю, що мушу її пережити саме ось так». У роки духовної самоізоляції поет скаже:

Отак живу: як мавпа серед мавп.

Чолом прогрішним із тавром зажури

все б'юся об тверді камінні мури.

як їхній раб, як раб, як ниций раб.

У 1972 р. В. Стуса заарештували. У вироку суду буде зазначено: «систематично виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські наклепницькі документи, що порочили радянський державний лад, а також займався антирадянською агітацією в усній формі». Ось рядки, котрі поет написав, перебуваючи під слідством:

Вже цілий місяць обживаю хату,

що, мабуть, і навикнути пора.

Стілець і ліжко, вільних три квадрати,

в віконці ґрати, а в кутку — пара...

«...Тут, у слідчому ізоляторі, я зробив майже половину того, що зробив за минулі 7 років, на сьогодні я переклав більше 6 друкованих аркушів поезій Гете і майже 10 друкованих аркушів своїх власних. Так, здається, я раніше не працював». А що було написано за минулі 7 років? Знову наводимо слова поета: «7 років життя — а як мало я зробив доброго! Я написав кількадесят віршів, кільканадцять статей, переклав ряд творів Гете, Рільке, Брехта, Мопассана, Лорки, німецьких поетів XX століття й середніх віків, деякі вірші білорусів, росіян, французів, поляків, чехів, латишів, кілька невикінчених оповідань, повістей, сценарну розробку — от і все!». І це не все. Зокрема в 1970—71 рр. В. Стус написав книгу «Феномен доби (сходження на Голгофу слави)». Два десятиліття рукопис знаходився в архівах КДБ. У передмові до книги М. Жулинський писав: «Уявляєте силу її смислового заряду? Літературна праця підривала безпеку наймогутнішої на планеті держави, найдемократичнішої в світі країни. Так і було сказано у вироку Київського обласного суду: ворожа, антирадянська, націоналістична.

А насправді це книга любові і болю. З глибоким проникненням у таке видатне і трагічне явище української літератури, як Павло Тичина. Але цс книга не лише про Тичину — вона про трагедію людини в умовах тоталітарного режиму, про згубну дію казармового соціалізму на культуру, духовність народу.

Такий твір міг написати тільки В. Стус, і він його написав, одержавши в нагороду тюрми, табори, заслання, розплатившись за нього власним життям».

Поет відчуває, що готовий піти шляхом Т. Шевченка, М. Чернишевського, стати мучеником і пронести свій хрест, не докоряючи долі.

Над цей тюремний мур, над цю журу

і над Софіївську дзвіницю зносить

мене мій дух. Нехай-но і помру —

та він за мене відтонкоголосить

три тисячі пропащих вечорів,

три тисячі світанків, що зблудили,

як оленями йшли між чагарів

і мертвого мене не розбудили.

І це надає поетові права звернутися до народу з категоричним присудом:

Народе мій, коли тобі проститься

крик передсмертний і тяжка сльоза

розстріляних, замучених, забитих

по соловках, сибірах, магаданах.

Державо напівсонця, напівтьми,

ти крутишся у гадину, відколи

тобою неспокутний трусить гріх

і докори сумління дух потворять.

Він знає ціну неправедним суддям, чий вирок не є справедливим. Вони не дочекаються від поета навіть хвилини слабкості, натяку на каяття:

Як добре те, що смерті не боюсь я

і не питаю, чи тяжкий мій хрест,

що перед вами, судді, не клонюся

в передчутті недовідомих верст...

У словах «перед вами, судді, не клонюся», підкреслюють дослідники, чується перегук із рядками вірша І. Франка «На суді» («Судіть мене, судді мої, без милості фальшивої»), ліричний герой якого теж стійко приймає присуд.

Українська поетеса із Бразилії Віра Вовк описала портрет художника-бунтівника: «Профіль Василя Стуса нагадував мені Данте в лавровому вінку, що його Рафаель увічнив на стіні Сикстинської каплиці. Він також мав таку габсбурзьку нижню губу, що надавала його обличчю виразу впертості. Впертий він і був, говорив протяжливо і поважно. Не пригадую собі, щоб він коли засміявся». «Він мав неймовірно гострий профіль, який згодиться і для карбівень нашого часу. А такі профілі мають великий вплив на добу, хоч вона не завжди це підозрює» (І. Драч).

Заслужений учитель України В. Лутейко пише: «258 віршів належать до всіх періодів творчості поета від 1958-го до 1985-го, останнього Василевого року. Поезія Стуса розмаїта за формою. Ми зустрічаємось і з модерною романтикою автора 50-х — 60-х, і з варіаціями народнопісенних мотивів, і з суворим карбуванням останніх літ. Та — найголовнішим, найвизначальнішим є Стусова філософічна заземленість, незвична для малопідготовленого читача, «космічність» його поетового мислення. Звідси у деяких читачів теза: «Стус — занадто складний для нас...».

Та не поспішаймо з висновками. Леся Українка, й Іван Франко, і ранній Тичина, і символічний Довженко теж були для нашого народу спершу «складними». Мабуть, всім нам треба «підтягуватись» до Стусового обсервування дійсності, його світового рівня. Адже сферою його уподобань, досліджень були не лише рідні українські поетичні

вершини та низини, не лише багатства російської літератури, а й Гете, Хемінгуей, Пруст, Рільке, Фолкнер, Верхарн, Лорка»

Поезія Стуса напливає на читача спокійними гомінливими хвилями, вливається в душу, розум, серця, викрешує свіжі мислі, шикує асоціації. Мало знайдеться в поета «сюжетних» віршів баладного ладу, які читач міг би переповісти своїми словами. Туге плетиво образів, каскад думок Стуса не дозволяють цього зробити, не можна його поезію розчленовувати до першооснов, діяти за «класичними» шкільними принципами: оце тема, а оце — ідея, ось гіпербола, а ось уособлення, а ось тут алегорія... Злились воєдино в суцільне гірке Стусове поетичне море і його страждання — болі, і синівська пекуча любов до матері-України, і розуміння свого невигойного трагізму»:

Нехай Дніпра уроча течія

бодай у сні у маячні струмує,

і я гукну. І край мене почує.

Верни до мене, пам'яте моя.

«Шевченковим космізмом віє від оцих прометеївських Стусових слів»:

Немає Господа на цій землі:

не стерпів Бог — з-перед очей тікає,

аби не бачити нелюдських кривд,

диявольських тортур і окрутенства.

В краю потворнім є потворний бог —

почвар володар і владика люті

скаженої — йому нема відради

за цю єдину: все трощити в пень,

і нівечити, і помалу неба

додолу попускати, аби світ

безнебим став. Вітчизною шалених

катованих катів. Пан бог — помер.

Михайлина Коцюбинська помітила: «Поезія Стуса не екстенсивного, а інтенсивного типу». Інакше кажучи, не кількістю, а точністю відзначаються його образи. Інший дослідник В. Я. Неділько вважає: «Основним засобом образності, поетичного відтворення світу та власних почуттів і думок у поезії Василя Стуса є метафоризація. Справді, розглянемо початок поезії «За літописом Самовидця» — образ сонця, що дивиться на

землю, є ключем для розуміння ідейно-художньої сутності всього твору. Гак само й образ червоної тіні калини на чорних водах («Ярій, душе, ярій, а не ридай»).

Образна палітра поезії Стуса розмаїта й самобутня. Ось приклади тільки деяких тропів: був зал, мов постріл — довгий і гулкий; спів калиновий цей біль — як алкоголь агоній; думи йдуть, неначе дзвони; калинова кров — така ж крута, така ж терпка як в наших жилах.

Образи непрості для сприйняття і потребують додаткових зусиль для усвідомлення їх глибини і точності. Часто логіка думки безсила відшукати ті асоціативні зв'язки, якими створюється певне враження від тропів. Але вона сприймається як даність, на рівні підсвідомого, інтуїтивного. Як ось порівняння вечора з сурою (віршем) Корану, священної книги мусульман.

Характерні Стусові пейзажі, до яких він часто вдається, завжди психологічно насичені, сприяють розкриттю внутрішнього стану ліричного героя.

Мова його поезій відзначається багатством, оригінальністю, сміливим втручанням в усталені форми. Він часто вдається до словотворення, неологізмів, деформує слова, але з тонким почуттям такту, міри, так, що новотвори допомагають глибше розкрити задум поета (наниз, додосвітки, надсмеркання, поранок, безоко і т. ін,)».

Про інтимну лірику В. Стуса В. Я. Неділько каже так: «Вона здебільшого писана у в'язниці, і спогади про найдорожчих людей — дружину, сина матір — чи звернення до них, думки про найпотаємніше в житті — відтворені через призму похмурої неволі, затінені болісним почуттям того, Що ліричний герой приніс дорогим людям біль і страждання. Та навіть там, у пеклі страждань, смертей, знущань, зберіг він тепло і ніжність інтимних почуттів.

Зважаючи на табірний бруд, злобу і насильство, просто вражає створений автором світлий образ коханої, до якої звертається він із щемливим почуттям недосяжності і любові: «Вбери-но білу сукню». Білу як символ чистоти й незайманості, а далі повторює це прохання, щоразу змінюючи епітети до слова сукня: пречисту сукню, дівочу, славну. І всі ці означення одного ряду підкреслюють глибину і щирість почуттів, вірність.

Линучи думками з-за тюремних мурів чи таборних колючих дротів до близьких і рідних, поет, як і кожна людина великої душі, переживає їхнє горе гостріше, ніж своє. Він не те що відчуває свою провину за вимушену розлуку, — коли б можна повернути все назад, то, певно, знов пішов би тим самим шляхом, а й уявляє, як їм гірко і боляче:

Скільки набилося туги!

Чим я її розведу?

Жінку лишив на наругу,

маму лишив на біду…

Горе дружини, що втратила коханого чоловіка, у творчості Стуса набуває глобальних, уселюдських масштабів. Це особливо відчутно у вірші «У порожній кімнаті». Переважно інтелектуально-філософічна поезія, у якій образи будуються на основі складних,

здебільшого метафоричного характеру, асоціацій, тут розцвітає пишним цвітом народної творчості, вражає простотою вислову при глибині думки й почуття. Починається вона стриманими, наче аж малоемоційними словами:

У порожній кімнаті

біла, наче стіна,

притомившись чекати,

спить самотня жона.

І все ж епітети порожня кімната, самотня жона, народне порівняння біла, наче стіна створюють передчуття чогось недоброго, тривожного. І ця тривога дедалі посилюється: про мужа — навіть чутки немає. А далі — наростаюча картина горя й тривоги:

Лячні довжаться тіні,

дзвонять німби ікон,

і росте голосіння

з-за соснових ослон…

Тривога переходить у пристрасне голосіння-звертання до чоловіка (прямі ремінісценції народних голосінь), у якому безмір відчаю:

мій соколе обтятий,

в ту гостину, де ти,

ні пройти, ні спитати,

ні дороги знайти.

Від народної пісні йде й вислів очі видивила, вжитий в останній строфі:

За тобою, коханий,

очі видивила.

Наче кінь на аркані,

світ стає дубала».

Один із колишніх політв'язнів розповідав, що боляче було дивитись, як Стус розмовляє із відсутньою дружиною, дивлячись на стіну тюремної камери.

Іще на засланні йому постійно бачилась Україна. Саме тут він відчув синівський зв'язок із нею. Чужинецька земля лише загострювала тугу по рідному краю:

Неосяжна осонцена днина,

і собором дзвінким Україна

написалась на мурах тюрми.

1979 р. відбулося повернення додому. Лише на 8 місяців. Його знов звинуватили. Тепер у належності до Української Гельсінської групи. Вирок: десять років позбавлення волі у таборах суворого режиму, п'ять років заслання. Андрій Сахаров тоді ж звернувся до громадськості: «1980 рік позначився в нашій країні багатьма несправедливими вироками і переслідуваннями правозахисників. Але навіть на цьому трагічному фоні вирок українському поетові В. Стусові вирізняється своєю не людяністю... Вирок Стусові — сором радянській репресивній системі. Стус — поет. Невже країна, в якій уже загинули або зазнали репресій і переслідувань численні її поети, — потребує нової жертви, нового сорому?»

Ось такою ціною було заплачено за те, про що думав поет:

Тож дай мені — дійти і не зотліти,

дійти — і не зотліти — дай мені!

Дозволь мені, мій вечоровий світе,

упасти зерням в рідній борозні.

Йому незрозуміло, звідки така жорстокість катів, їх нелюдяність, дволикість:

Вмирає пізно чоловік,

а родиться дочасно,

тому й на світі жити звик,

як раб і рабовласник.

Він като-жертва, жертво-кат,

страждає і богує,

іде вперед, немов назад,

як душу гнів руйнує.

О світе — світе — світе мій,

їй-бо, ніяк не звикну:

невже твій син — то тільки злий,

а добрий — то каліка?

А все немудре. Доживу

віка, докалічію.

Допоки жили не зірву

Чи не зламаю шиї.

Сергій Тойма назвав свою статтю про В. Стуса так: «Шевченко, який не вернувся з неволі». У ній є такі слова: «Сорок сім літ прожив Стус. Тринадцять з них — у таборах. А загальний строк, присуджений йому, — 22 (!) роки — не дала відбути до кінця смерть.

Двадцять два роки — не. за убивство, не за розбій — за вірші.

Тарас Шевченко за участь у таємному Кирило-Мефодіївському товаристві (не за поезію! Хоча у віршах своїх і царя, і вельмож його таврував, до бунту закликаючи, і москалям перепадало) був засланий у солдати на десять років.

В. Стус у жодних таємних антидержавних товариствах не був, нинішніх вельмож не таврував, а що вже про «москалів», то й не кажу — такого слова взагалі немає в його поезії. Він просто писав вірші. Але — щирі, розкріпачень Й говорив про одне — про любов до України, вільної, незалежної...

Всі підручники з обуренням пишуть, що за життя Т. Шевченка вийшла єдина (!) збірка його віршів — славнозвісний «Кобзар», забуваючи згадати, що поет побачив три його видання.

В. Стус до виходу своєї першої на Батьківщині книги («Дорога болю», 1990) не дожив п'ять років. Ось чому я не можу погодитися із бадьорим і вже заяложеним образом: Стус — Шевченко наших днів.

Так, у їхніх долях та поезії напрочуд багато" спільного. І є щось містичне в тому, що обидва прожили рівно по 47 років. Але треба відверто сказати: те, що випало на долю Стуса, своєю нещадністю та жорстокістю, своєю антиукраїнською спрямованістю не можна порівняти навіть з тим, що пережив Шевченко. Стус — це справді Шевченко. Але той, що не повернувся із заслання. Помер у неволі. Тут проліг вододіл. Й у цьому — велич і трагізм його постаті».

1989 р. прах поета був перевезений на Батьківщину, а 19 листопада його поховали на Байковому кладовищі. Пророчі слова В. Стуса вже збуваються:

Народе мій, до тебе я ще верну,

як в смерті обернуся до життя...